

Livet i Österbitterna kring 1800-talets mitt

av Carl Ryberg

Att seder och bruk så småningom förändras allteftersom decennierna går, kan vem som helst lägga märke till, men bland den nu levande generationen torde det inte finnas många, som har klart för sig hur och under vilka i regel miserabla förhållanden befolkningen på landsbygden drog sig fram fört i tiden. En gammal Bitternabo, som gjort sig känd för sitt stora intresse för allt som rör hembygdsvård, seder och bruk, är Nils Johansson, Kroken, som bereddsvilligt berättar om minnen från Österbitterna by från mitten av 1800-talet.

Byalaget, som tillsammans utgjorde 9 ½ mantal, var genom en sänka, Brunnsängen, delat i Uppebyn och Nerebyn. Gårdarna eller mantalen var i allmänhet delade i *fjärdingar*, och en fjärdingsbonde utan skuld ansågs som en välbärgad karl. Några av gårdarna kunde ju vara delade i *åttingar*, men detta var mera undantag.

Ladugårdarna låg i allmänhet mot gatan, d.v.s. mot bergen. De var alla täckta med halm och indelade i sädeslada, loge och halmlada. Närmast den senare låg stallet och där intill fähuset. Båda var givetvis täckta, och på rännan över dem förvarades ängshöet. I fähuset var oftast fårkäppen inrymd, och i denna fick spädkalvarna tillbringa sin första ungdom.

Bortom fähuset låg svinhusen. På somrarna var dessa och stundom även fähuset genom ett stängsel avstängda från gårdet, d.v.s. åkersgårdet. Alla ladugårdar var täckta med långhalm från råg. Denna kunde ju fås på gården och utgjorde ett gott taktäckningsämne. Ett ordentligt halmtak ansågs kunna fungera omkring sextio år. Där de båda sidotaken möttes över ryggåsen, avslutades de med ett lager av *stöttehalm* eller *mön*, och att lägga på detta lager, som oftare än sidorna kunde behöva förnyas, kallades att *möna* (lägga mön på) taket.

I Uppebyn, vilken denna beskrivning närmast avser, låg ladugårdarna i allmänhet öster om bygatan, som gick i norr och söder och innehades av olika ägare. En av dessa, Johannes Larsson d.y. (den yngre) i Ravelsgården, hade på våren och sommaren 1861 byggt en ny ladugård, vilken inte fullt färdigställd, just under höbärgningen härjades av eldsvåda. Lågan observerades först vid takåsen, och luftdraget från marken blev genom de öppna sidoväggarna mycket starkt. Så snart ett bindande spröt i halmtaket var avbränt, rycktes halmen lös och fördes av vinddraget till närmast norr därom liggande tak, som även antändes. Och så spred sig branden som en sannskyldig löpeld alltjämt längre norrut ända till Nolgården, som dock blev skonad.

Boningshusen, av vilka de flesta var täckta med halm och torv på underlag av näver, var under dessa förhållanden och då inga eldsläckningsredskap fanns, så gott som tillspillogivna. Även om en viss brandredskap hade funnits, hade släckningsförsök nog ändå varit fåfänga, ty elden spred sig med rasande fart över taken från hus till hus. På två timmars tid lades sålunda inte mindre än 32 hus i aska. Vår sagesman, som vid denna tidpunkt var en liten pilt på nio år och hade fått följa med sin far till det sammanträde, som hölls med de personer, som drabbats av branden, hörde själv denna uppgift av brandstodsbolagets ombud, pastor N.O. Falk.

Att hindra elden från att på nytt blossa upp och att skaffa de hemlösa tak över huvudet blev naturligtvis grannarnas närmaste uppgift. Gossens fader, som några år tidigare flyttat in i en nybyggnad, mottog i den ledigblivna stugan en familj och i sitt brygghus en annan.

Hur eldsvådan uppkommit blev inte utrett. Rykten och gissningar gick ju hit och dit, men inget innebar så pass sannolikhet, att på grund därav någon närmare undersökning kunde inledas. Landsfiskalen kom visserligen en dag till skolan och tog reda på en son till den närmaste grannen, där elden utbröt. Gossen kom dock snart tillbaka, och någon upplysning, som kunde leda till klarhet i saken måste inte ha funnits.

Men en än viktigare fråga blev det att kunna skaffa tak över huvudet åt alla de hemlösa och få till stånd nya ladugårdsbyggnader för boskapen och den växande grödan. Höskörden, som var så viktig, måste räddas.

”Jag minns ej vilken veckodag det var, som den stora ödeläggelsen inträffade, men det måste ha varit en lördag”, berättar Nils Johansson, ”ty min far hade varit på torgdagen i staden, d.v.s. Alingsås, och då han kom hem möttes hans öga av idel ruiner. Lyckligtvis var hans egen gård oskadd. Redan på söndagens morgon tog han sitt trötta sto med dess månadsgamla föl och skjutsade två av de av branden drabbade på några mils

spaningsresa efter färdiga ladugårdar eller färdigt virke till sådana. En färdigbyggd ladugård kom man över under resan. Men när de nya husen skulle uppföras var det mer än en som, varnad av den dyrköpta erfarenhet han nyss fått göra, uppförde sitt hem på åker och äng en bit från den gamla byn.”

Dessa nybyggen väckte också hos många till livligt medvetande den längtan, han mer än en gång känt att komma från det gamla byalaget med dess tvång och beroende av grannarna. Strax efter den stora eldsvådan hade en av byamännen på eget bevåg begett sig till Mariestad för att hos länsstyrelsen fordra enskifte av byn. Mannen tillryggalade till fots den åtta mil långa vägen från Bitterna till residensstaden. Vid den byastämman, som på länsstyrelsens förordnande kort därefter hölls, var kanske en och annan missnöjd med den förestående förändringen, även om han inte insåg hur stor den skulle bli. Och strax före denna stämman yttrade skiftesfordrarens närmaste granne, att han givetvis skulle ha sin lott i krongjorden. Denna hemställan visar ju, hur litet han fattade meningen med ett enskifte. Erfarenheten från andra byar, som redan undergått skifte, lugnade emellertid motståndarna till detsamma, och den byggnadshjälp i penningar av allmänna medel, och dessutom det bidrag i gödsel in natura, som de utflyttade fick från dem, som fått sina ägor i de gamla odlade åkarna, väckte en belåtenhet som ytterligare tilltog, när de nyodlade tegarna gav skördar över förväntan. Några år efter skiftets fastställande skördades på byns mark ungefär dubbelt så mycket spannmål som under den gamla ordningen.

Den närliggande kronoparken Edsmären hade av kronan blivit upplåten till mulbete för byns nötkreatur. Det hette då att *släppa kreaturen på skogen*. På denna s.k. skog släpptes både hästar och nötboskap utan någon tillsyn, och det kunde ibland dröja ända till en månad och därutöver mellan de tillfällena, då ägarna såg till sina nötkreatur. Hästarna, åtminstone de körtama, såg man till något oftare, eftersom de ju behövde hämtas hem för gårdsbruket och andra körslor. Ett par oxar, som sagesmannens fader köpt vid sommaren början ett år och som var vana att där ta sitt uppehälle, blev stulna.

Tjuven blev fast för en annan stöld och lagförd i Skövde. Inför rätta lär han ha bekänt även stölden av oxarna, men ingen åklagare uppträdde i den saken.

För fåren slog sig ägarna i byn tillsammans om en vallare, som mot billig ersättning åtog sig tillsynen under sommaren. Att fåren såväl som annan boskap kunde livnära sig av det synnerligen knappa betet *på skogen*, berodde väl på de vidsträckta marker, på vilka de kunde söka sin försörjning.

När årets sädesbärgning var avslutad, togs all boskapen hem och släpptes på betet på de hemmavarande åkarna. Då blev det kalas efter fastemånaderna, och på detta höstbete reparerade den magra boskapen sitt i regel dåliga sommarhull.

På Karla gårdars skogsmarker bodde på 1850-talet runt femton torpare eller backstugusittare. De var gifta och hade i regel många barn samt levde under synnerligen små omständigheter. Deras mat och kläder var av enklaste slaget, vilket var naturligt, då förtjänsterna var små och ofta inga. Den som ena dagen fick vara utan arbete, missunnade den andre, som kanske hade fått arbete för en eller flera dagar.

Sitt mesta arbete hade gubbarna och ynglingarna på Kronogården och prästgården. Dagpenningen för män var 75 öre om sommaren och 33 öre om vintern (respektive 37 och 16 skilling).

Om sommaren hade kvinnorna förtjänst med räfsning och annat lättare arbete. På förvintern hade manfolken, särskilt dessa torpare, sin spannmålströskning, vilken gick så till, att fyra stycken slog sig ihop och slagtröskade hos någon bonde. Som ersättning hade de en viss kvantitet säd för varje tunna spannmål de tröskade, exempelvis 1/8. Ett sådant lag kunde tröska ur ett par tunnor havre om dagen. De började redan klockan tre på natten efter att ha förtärt en smörgås och brännvin. Rast togs vid frukost, middag och aftonvard. Ett bra dagsverke slutade sällan före klockan sju eller åtta på kvällen.

Men på 1860-talet blev det brukligt med tröskverk, berättar vår sagesman. Det första tröskverket i Bitterna hade inköpts av Jonas Andersson, Botberga, och så småningom blev det rätt allmänt med ett tröskverk på varje gård.

Höslåttern tog en god del av sommaren i anspråk. På morgnarna började man redan klockan tre – det gick bäst att slå, när daggen kvarlåg på gräset. Sedan vilade man sig något vid frukost liksom också vid middag.

De här omnämnda torparna hade ett par får och någon också en ko. De flesta torparna igenkändes även under något öknamn, såsom Bralle, Stalle, Stom, Krök, Öst, Lust, Katte-Jonas, Dunder och Karl-Magnis. Mura-Magnis och hans son Andreas var sockenskräddare, som sydde åt både man- och kvinnfolk.

Dessa människor, vilka på ett visst sätt utgjorde liksom en klass för sig, hade utan vidare lagt beslag på mark från kronoparken Edsmären och uppodlat den. Men sedan, när skiftet kom, fick de inte behålla "sin jord", och då blev det naturligtvis en ännu hårdare kamp för livsuppehållet.

Om hur vägförhållandena på 1800-talet så småningom växte fram till det bättre i Bitternabygden har Nils Johansson också en del att berätta.

Enligt ett protokoll från sockenstämman med de båda socknarna Västerbitterna och Österbitterna den 9 september 1849 fattades ett beslut om att anlägga väg från Bitterna till Herrljunga socknar över "Hackebergsskogen" – helt säkert den gamla vägen förbi Stjärnegärdet. Man beslöt även att hos Kungl. Maj:t anhålla om allmänna medel för ändamålet, med motivering bl.a. att man fick en genväg till Borås, där spannmål och annat kunde säljas.

På 1840-talet anlades en om än mycket dålig väg från Tubbetorp över denna del av Hackebergsskogen till Svarvarebo med anslutning till gamla vägen vid Fåglavik. Terrängen där var emellertid svår och vägen blev backig, krokig och svårframkomlig.

På 1850- och 1860-talen byggdes en väg över mossarna rakt till Fåglavik. Till detta senare företag anslog köpmän i Fåglavik 200 kronor – ett efter nutida myntvärde visserligen blygsamt belopp men ansenligt, om man räknar efter dåtida penningvärde. I gengäld fick dessa köpa spannmål o.dyl. från bönderna i Bitterna och omnejd. Men vägförhållandena var ändå mycket dåliga, och så småningom mognade tanken att försöka få till stånd en landsväg, anlagd från Bitterna by, förbi Österbitterna folkskola och Tubbetorp, till Fåglavik. Och år 1884 hade man hunnit så långt, att hemmansägare Anders Andersson, Tubbetorp, på kommunalstämma framlade en skrivelse från chefen för Östra väg- och vattenbyggnadsdistriktet med anhållan om, att socknen skulle höras "huruvida den tilltänkta vägen vore nyttig och nödig för orten". Med överväldigande majoritet uttalade sig stämman för att så var fallet. Det fanns ett levande intresse för detta företag bland Tubbetorpsbor och andra, och ett berömvärt och uppoffrande arbete presterades för att få vägen färdig, men det tog tre år – 1892 till 1894 – innan man kom så långt.

I slutet av 1880-talet kom även en annan och mera segsliten vägfråga under debatt, såväl enskilt som offentligt. Det var förslaget om en landsväg från Bitterna till Herrljunga. Men frågan blev ett tvisteämne – en duell mellan de båda socknarna Österbitterna och Västerbitterna. Kommunalstämman i Västerbitterna beslutade den 31 maj 1890 "att en sådan vägsträcka borde komma till stånd" och att "vägen borde taga sin början vid Karla samt sträcka sig åt Ölstorp, Fölene socken". Det framhölls även som särskilt skäl för denna sträckning, att tillräckligt och tjänligt grus fanns i Karla för vägens underhåll. En kommitté valdes. Redan den 14 juni samma år beslutade kommunalstämman i Österbitterna att försöka få till stånd en landsväg från Österbitterna by till Herrljunga. Somliga av de på stämman närvarande ansåg "att ett trängande behov blivit fyllt, om en dylik vägsträcka kommer till stånd". Samtidigt valdes en kommitté för frågans vidare behandling.

Att nu få en väg i vardera socknen med sträckning mot Herrljunga, därtill fanns ingen utsikt. Det blev en dragkamp mellan de båda socknarna, och man visste inte vem, som skulle avgå med segern. Till sist avgjorde omständigheter som talade till förmån för sträckningen Österbitterna–Herrljunga. Redan den 28 mars 1901 kunde den valda kommittén för Österbitterna vägförslag rapportera på kommunalstämma, att den tilltänkta vägsträckan blivit av kapten Otterdahl uppmätt, utstakad och kartlagd, varjämte kostnadsförslag uppgjorts. Kommunen beslöt med anledning härav att åta sig underhållet av vägen samt att bestrida en tredjedel av kostnaderna för vägbygget till Älvsborgs länsgräns. Den 14 november 1892 valdes byggnadsstyrelse, bestående av patron C.G. Hammarstrand, Andreas Bengtsson, Svante Johansson, Svante Persson och folkskollärare J. Hagström.

Den man, som i och med detta vägbygge åren 1892 till 1900 kom att spela en mycket framträdande roll, var den framlidne men då så kände och erkände väg- och brobyggaren Svante Persson i Ramnö. Helt säkert var denna väg ett alldeles särskilt livsmål för honom. Han berättade själv hur han arbetade för vägen, hur han ekonomiskt

fick åta sig en mycket dryg del för densamma och hur han på alla sätt vid stämmor o.dyl. försökte väcka intresset bland befolkningen.

Också Västerbitterna, som tidigare var en svår konkurrent med Österbitterna om vägbygget till Herrljunga, fick runt 20 år senare också sin förbindelse dit, och det skedde genom en landsväg från Stommen i Västerbitterna till Fölene vid Herrljunga. Denna väg byggdes 1917–1918.

Vad dessa vägar betyder för den befolkning, som bor och bygger i dessa bygder, förstår var och en, som tänker sig in i vägförhållandena före deras tillkomst. Att med häst, åkdon och lass ta sig fram på dåliga vägar var förenat med synnerligen stora svårigheter. Men nu går färden fort och bekvämt på goda vägar över den svåra ödemarksterrängen.